

STARE CRKVE NA PROSTORU IZMEĐU RIJEKA CETINE I ŽRNOVNICE

Uvod

Prostor omeđen rijekom Cetinom na istoku i rijekom Žrnovnicom na zapadu obiluje svojim povijesnim i zemljopisnim posebnostima. To je područje negdašnje Poljičke Republike ili Poljičke Knežije, smješteno na predjelu od 260 četvornih kilometara s nizom malih živopisnih sela, smještenih oko planine Mosor, kojih je izvorno bilo 12, a nazivali su se katunima. U odnosu na Mosor razlikuju se Gornja, Srednja i Donja Poljica, a i ime dolazi od malih polja smještenih unutar te planine i oko nje.

Stara je Poljička Republika bila samostalna, kako se vjeruje, od 13. st. i svoju je samostalnost čuvala sve do dolaska Napoleonove vojske i službenog ukidanja 1807. To je bila seljačka republika, za razliku od Dubrovačke koja je bila aristokratska. Najviše je upravno tijelo bila narodna skupština, a knez se kao najviša upravna vlast birao na godinu dana, dok je u strukturi vlasti nešto veća prava imalo plemstvo koje se nazivalo ugrčiči i didiči.

Poljica su nekada bila upravno-politički, a danas su samo geografsko-povijesni pojam. Na obalnom se prostoru prostiru između morskih ušća dviju rijeka, a u zaleđu oko Mosora istočna im je i sjeverna granica rijeke Cetina, a zapadna Žrnovnica i crta koja spaja izvor Žrnovnice i Cetinu do Garduna nadomak Trilja. Najveći dio sadašnje površine Poljičke Republike pripada gradu Omišu, a manji dijelovi općinama Dugi Rat i Podstrana te gradu Splitu na krajnjem zapadnom dijelu.

Najvažniji kulturni spomenik Poljica jest Poljički statut, čiji najstariji

OLD CHURCHES IN THE ZONE BETWEEN THE CETINA AND ŽRNOVNICA RIVERS

An unusual peasant-governed independent Republic of Poljica used to exist in the zone between the Cetina and Žrnovnica rivers, in an area surrounding the Mosor Mountain. In earlier times this area abounded in Early Christian and pre-Romanesque churches. However, only traces of some of these interesting buildings, such as the church in Gata dating back to Justinian times, have survived to this day. Furthermore, only written sources now bear witness of the existence of the St. Martin's Church in Podstrana and St. Peter's Church in Jesenice. It is near the St. Martin's Church that a peace treaty was signed in the 9th century between the Croatian prince and Venetian doge, and the so called Supetar Cartulary - a collection of old records and a valuable source for the study of the ancient Croatian history - bears witness to the existence of the church and Benedictine monastery of St. Peter. The best known of the existing churches is the St. Peter's Church in the Omiš district of Priko. This church is the westernmost example of single-nave, three-trave, pre-Romanesque churches with dome, which are typical for the southernmost portions of Croatia. Pre-Romanesque churches of St. Maximus and St. George, situated in mountain foothills and recently thoroughly renovated, are also located in this area.

sačuvani rukopis potječe iz 1515. i čuva se u arhivu HAZU u Zagrebu. To je treća redakcija Statuta koja je sastavljena 1485., a druga redakcija potječe iz 1440. Pretpostavlja se da je prva redakcija nastala na prijelazu iz 11. u 12. st. Poljički je statut pisan poljičicom, brziposnom zapadnom ćirilicom s mnogobrojnim lokalnim posebnostima te mješavinom čakavskih i štokavskih elemenata. Donijet je kao kodifikacija običajnog prava i nadopunjen kasnijim odlukama pa je uz Vinodolski zakonik dragocjen izvor za proučavanje najstarije hrvatske povijesti.

O Poljičkom je statutu dosad i u nas i u svijetu napisana cijela mala biblioteka. Kao zanimljivost valja istaknuti da su ruski znanstvenici u šezdesetim godinama prošlog stoljeća iznijeli tezu da je Thomas More svo-

ju utopiju iz 1516. napisao nadahnut izvornim poljičkim starodrevnim običajima koji su za njega bili uzor pravednog i slobodnog društva.

Poljica su bila središte i uporište dalmatinskog glagoljaštva. Glagoljaši su u 16. st. pred Turcima prebjegli na Brač i našli utočište u Pustinji Blaca, slavnome glagoljaškom samostanu [1], [2].

Ruševine i nestale stare crkve

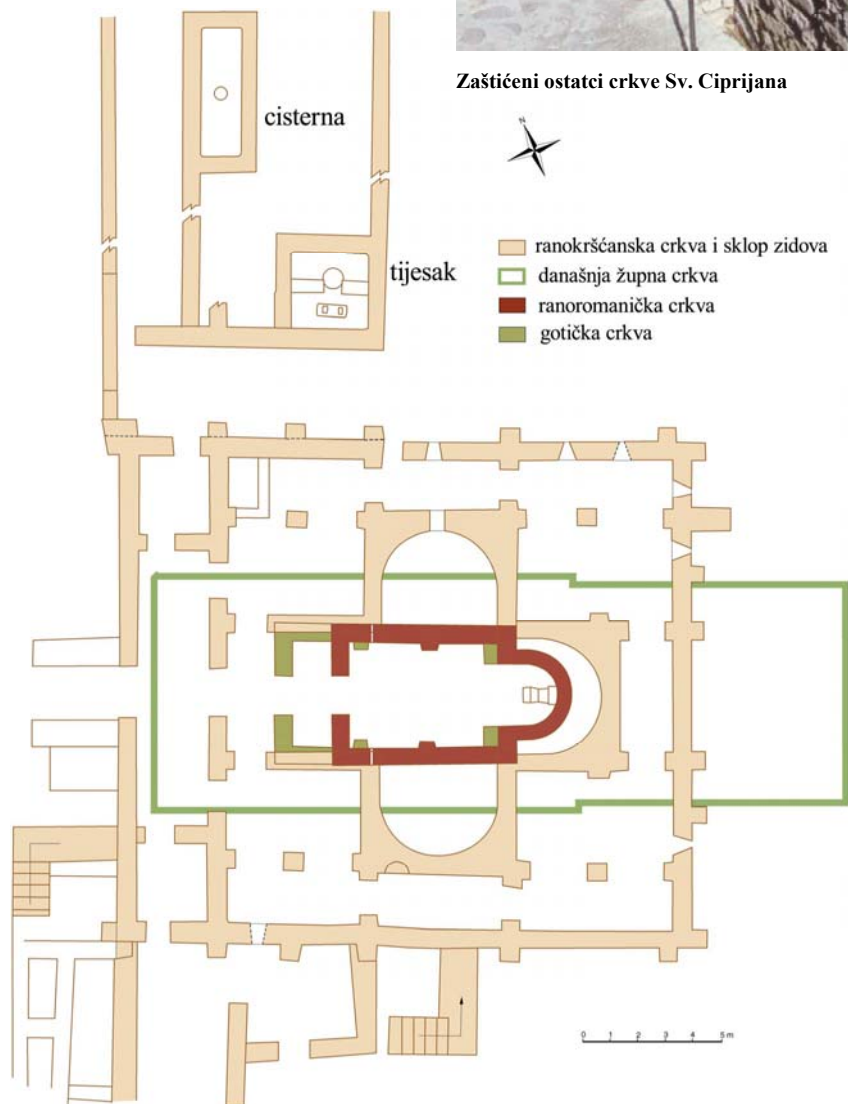
Starokršćanske, predromaničke i ranoromaničke crkve na području Poljica možemo podijeliti na srušene s manjim ostacima (crkva Sv. Ciprijana u Gatima) ili tek naznakama (crkva Sv. Martina u Podstrani i benediktinski samostan i crkva Sv. Petra u Selu) i na one srednjovjekovne crkve koje i danas postoje (Sv. Petar, Sv. Maksim i Sv. Juraj).

Crkva Sv. Ciprijana

Već smo u ovim našim napisima spominjali sv. Ciprijana, ranokršćanskoga kartaškog biskupa i mučenika čiji su kult u naše krajeve prenijeli bizantski osvajači. Crkva posvećena tom svecu pronađena je na mjesnom groblju u Gatima, povijesnom sjedištu Poljica u kojima se svake godine ispod brda Gradca birao knez. U arheološkim istraživanjima ranokršćanskog kompleksa otkopan je vanjski zid s kontraforima i pronađeno nekoliko ulomaka kamenoga crkvenog namještaja, a preostali je dio ostao pod temeljima suvremene crkve. To pokazuje da se radi o ranobizantskoj

Zaštićeni ostatci crkve Sv. Ciprijana

Tlocrt crkve Sv. Ciprijana u Gatima

crkvi iz Justinijanova razdoblja (6. st.) s dimenzijama 20 x 18 m. Zidovi su bili građeni od priklesanog kamena s obiljem morta i ožbukani iznutra i izvana.

Crkva se znatno razlikuje od onih u obližnjoj Saloni. Stoga se vjeruje da je nastala na nekom veleposjedu u kasnoj antici i značajna je za proučavanje ranog kršćanstva i bizantske nazočnosti na Jadranu. U srednjem je vijeku crkva dobila romanička i gotička obilježja. Inače se u neposrednoj blizini nalazio oveći gospodarski kompleks s tjeskom za ulje i vino te većom cisternom, a taj je kompleks s crkvom bio povezan izduženim i natkrivenim hodnikom.

Glavni je ulaz u crkvu imao masivni protiron (grčko predvorje koje odgovara rimskom vestibulu) koji je bio presvođen i popločen. Crkva je tlocrtno izdužena pravokutna prostorija koja je na bočnim stranama imala dvije manje prostorije koje su je povezivale s gospodarskim i pomoćnim zgradama. Središnji je dio crkve završavao s tri trolisno povezane apside iste veličine, sa svetištem u središnjoj. Oltarna je pregrada bila pravokutna. Oltar je bio ukrašen reljefnim skulpturama s menzom (ol-

tarnom pločom) koja je bila na četiri mramorna stupa s kapitelima. U sastavu je bila i luneta (koja se čuva u Gradskome muzeju u Omišu) s prizorima uskrsnuća i mnoštvom motiva među kojima dominiraju dvije sučeljene golubice.

Stropna je konstrukcija bila oslonjena na stupove s kapitelima, a pronađeni su i tragovi boje. Zidovi su apside sa svetištem bili ukrašen mramornim reljefima, a pod raznobojnim mramornim pločicama, poput onih u svetištu Anastazijeve bazilike u Marusincu ili ispod Šuplje crkve u Solinu. I ophodni je hodnik bio oslikan freskama, a tijekom istraživanja pronađeno je mnogo ulomaka keramičkih tanjura, zdjela, lonaca, različitih drugih posuda i sl. Pronađeno je i nekoliko ulomaka kasnoantičkog crijeva te mnogo komada stakla [3].

Crkva Sv. Martina u Podstrani

Sadašnja crkva Sv. Martina na groblju u istoimenome naselju općine Podstrana izgrađena je 1882., odmah pošto je srušena istoimena stara crkva koja je na tom prostoru bila nešto istočnije. Ta se stara crkva prvi put posredno spominje 839. za kneza

Mislava kada je mletački dužd Petar Tradenik s flotom napao hrvatsku obalu. Tada je zaključen mir pokraj dvora Sv. Martin (Santi Martini curtis) nakon mletačkog poraza ili spoznavanja snage hrvatske vojske i morarice. Dužd je potom krenuo prema jugu da zauzme neretvanske otoke, ali je i tamo ugovorio mir s neretvanskim velikim županom Družakom, a godinu dana poslije je od Neretvana pretrpio i težak poraz.

Knez Mislav (od približno 835. – prije 845.) bio je jedan od prvih hrvatskih vladara, a stolovao je u splitskom zaleđu, u blizini Klisa. Zna se da je bio pobožan vladar koji je počeo graditi prve crkvene zadužbine, poput crkve Sv. Jurja u Putalju, kojoj je darovao zemljišni posjed i kmetove. Ujedno je odredio da splitska nadbiskupija dobije desetinu prihoda od plodova i životinja s njegova posjeda u Klisu. To je, koliko se zna, bio prvi dar koji je splitska crkva dobila od hrvatskog vladara na hrvatskom zemljištu. Ujedno je znatno ojačao vojne snage i na kopnu i na moru.

Crkva Sv. Martina se, ako pretpostavimo da se spominje u spomenutom ugovoru o primirju, spominje još u

dokumentima iz 11., 12., 14. i 15. st. Od 1499. navodi se kao župna crkva Podstrane, a nešto poslije toga kao jedna od župnih crkava. Navodi se i u poznatom Supetarskom kartularu o kojemu će nešto poslije biti više riječi. Crkva se redovito navodi i u biskupskim vizitacijama, a uvijek se uz nju spominje i groblje. Tako nadbiskup Dinarić 1762. bilježi da je crkva bila presvođena i da je imala kameni oltar s likom sv. Martina.

Južni ulaz u crkvu Sv. Martina s pločom o povijesnom događaju

Sadašnja crkva Sv. Martina u Podstrani

Sve to, uz titulara sv. Martina (316.-397.), biskupa Toursa, bivšeg vojnika pa potom misionara, ujedno i zaštitnika Francuske, koji je vrlo popularan u našim krajevima i s kojim su povezani mnogi pučki običaji, svjedoči da je nesumnjivo na tom mjestu postojala stara crkva Sv. Martina koja bi čak mogla biti i starija od 9. st. i svoga prvog spomena.

Ali kako smo već istaknuli, mir između dužda Tradenika i kneza Mislava zaključen je pokraj "dvora sv. Martina", a to ne znači i crkve. Doduše sasvim je razumljivo da se dvorac s imenom nekog sveca uvijek, a posebno u ranom srednjem vijeku, nalazio pokraj istoimene crkve, kao što je to slučaj s crkvom Sv. Marte u Bijaćima ili Sv. Marije u Biskupiji [4], [5].

Ipak tvrdnja da je u Podstrani potpisan mir između Mlečana i Hrvata važna je u našoj povijesti jer svjedoči o vojničkoj snazi mlade hrvatske kneževine. No to je zasad i jedini dokaz postojanje crkve, a ujedno i potvrda njezine starosti. Stoga i nije čudno da su se pojavila i druga tumačenja mjesta na kojem je slavni mir zaključen, pa tako povjesničar Ante Šonje [6] za mjesto sklapanja mira navodi Pag. Čini se da se pojavljuju i neka druga tumačenja, čemu se ne treba čuditi jer mi zaista imamo mnogo starih crkava sa sv. Martinom kao titularom.

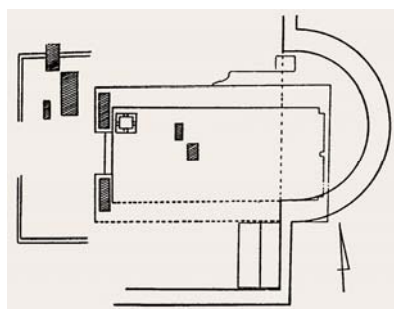
Zna se da na području sadašnje crkve Sv. Martina u istoimenome naselju pokraj Podstrane nisu obavljani nikakvi arheološki radovi koji bi mogli potvrditi stajalište o kontinuitetu toga sakralnoga prostora, iako zid groblja podsjeća na antički. Pritom bi, također, na tom prostoru valjalo ustanoviti i postojanje nekog dvora jer je vrlo vjerojatno da bi pri zaključivanju mira izrijekom bilo navedeno kako je sklopljen u crkvi, a ne u dvorcu (*ecclesia* umjesto *curtis*).

No to ipak nije smetalo "žitelje Podstrane" da 1989., u povodu 1150. obljetnice spomena mjesta i crkve, iznad južnih vrata sadašnje crkve stave ploču na kojoj između ostalog stoji da je spomen na to: "(...) kad je 839. godine mletački dužd Petar Tradenik poslije neuspjele navale ratnim lađama na Hrvatsku ovdje sklopio mir s hrvatskim knezom Mislavom". Nigdje međutim nema nikakve oznake gdje se to u blizini nalazila stara srušena crkva, a nigdje se uostalom i ne navode razlozi ni zašto je srušena, osim pretpostavljene velike dotrajalosti. Također ne postoje nikakvi prikazi kako je uopće srušena crkva izgledala.

Crkva Sv. Petra u Selu

U Donjim Poljicima, uz morsku obalu nadomak Dugog Rata, nalazi se zaselak Sumpetar kao dio naselja Jesenice. To je negdašnji Sv. Petar u

Selu koji se sada naziva Sumpetar (valjda za razliku od istoimenog gradića na susjednom Braču), a prijašnji mu je i mnogo poznatiji naziv ipak bio Supetar. Ime nesumnjivo potječe od stare crkve i benediktinskog samostana Sv. Petra, negdašnje zadužbine Petra Crnog sina Gomaja, splitskog velikodostojnika iz 11. st. Toj crkvi i samostanu danas nema nikakva traga, iako su početkom 20. st. postojali još sasvim vidljivi ostatci.

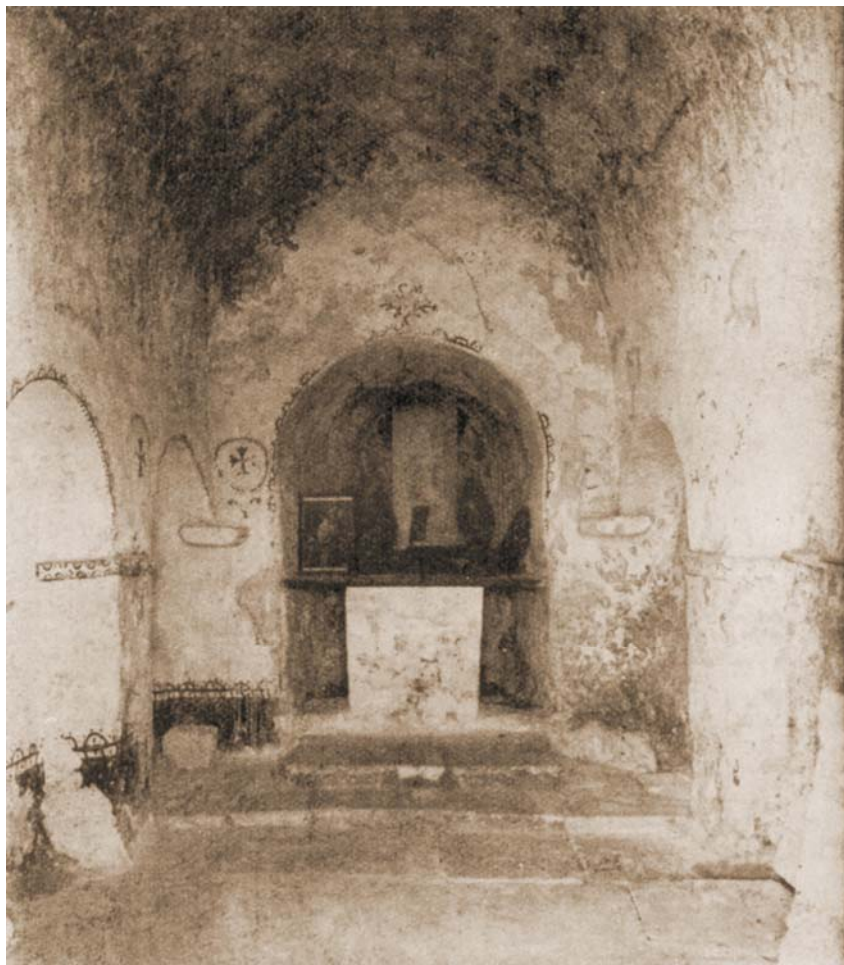
Tlocrt ostatka crkve Sv. Petra u Jasenicama

Nestajanje crkve, samostana i pripadajućega kamenog namještaja, jer sačuvano je vrlo malo, posljedica je niza nesretnih i nespretnih okolnosti, ali i velike nebrige i neodgovornosti

crkvenih i općinskih vlasti s početka prošlog stoljeća. Naime u to se vrijeme u Supetru odnosno Sumpetru počela graditi nova crkva Sv. Petra, dalje od stare ruševine i nadomak mora. Tadašnje su crkvene vlasti bez ikakva dogovora s don Franom Bulićem i predstavnicima društava za zaštitu starina iz Splita, koji su već prije pokazivali zanimanje za ruševinu, dozvolile da se u gradnji nove crkve većim dijelom rabi građevni materijal stare crkve. Naime don Frane Bulić je s pravom naslućivao da na tom terenu ima nekoliko kulturnih slojeva i da najstariji pripadaju ranokršćanskim razdobljima. Stoga je još 1910. zahtijevao da se postojeći ostatci crkve konzerviraju dok ne započnu temeljita istraživanja. Kada je doznao da su ostatci negdašnje zgrade praktički srušeni sa zemljom, don Frane Bulić je skupa s društvom *Bihać* nastojao što prije na preostalom dijelu obaviti potrebna arheološka istraživanja. Radovi su se obavljali tijekom 1911. i 1912. godine, no kako društvo *Bihać* nije imalo dovoljno financijskih sredstava, bezuspješno je za te potrebe nas-

Nova crkva u Sumpetru (Jasenice) u kojoj je ugrađen dio materijala iz stare crkve i samostana

Jedna od rijetkih slika s arheoloških iskopavanja na crkvi Sv. Petra u Jasenicama početkom 20. stoljeća

tojalo namaknuti novac od Zemaljskog odbora u Zadru. Potom je došao I. svjetski rat i raspad Austro-Ugarske.

Međutim ono što se potom dogodilo gotovo nitko nije mogao ni pretpostaviti. U metežu i nesređenim prilikama nakon rata ondašnje su crkvene vlasti dozvolile jednom mještalinu (ime se zna, ali ga ne treba navoditi) da na iskopinama izgradi veliku obiteljsku kuću. Pri kopanju temelja potpuno su uništeni mnogi značajni nalazi. Raskomadani su tako i sarkofag za kojega se drži da je čuvao kosti Petra Crnog, donatora koji je vlastitim novcem izgradio i crkvu i samostan i bio vrlo važna povijesna ličnost iz doba hrvatskih narodnih vladara. Štoviše jedan je drugi mještalin dva preostala kame-

na stupa s iskopina upotrijebio za vezivanje brodova na obali. Sve je to potaknulo i nastajanje legendi. Tako tamošnji svijet, upoznat s upornošću vlasnika da baš ne mjestu drevne crkve i samostana izgradi obiteljsku kuću (to je pokušavao i prije I. svjetskog rata), vjeruje da su ga zbog toga snašle mnoge nesreće. Pomrle su mu dvije žene i djeca, a to je navodno bila kazna što je raskopao grob Petra Crnog i razbacao mu kosti.

Sve što se događalo s gradnjom obiteljske kuće na arheološkom nalazištu ogorčilo je don Franu Bulića koji je o tome pisao protestna pisma i Crkvenom odboru župne crkve u Jasenicama i Pokrajinskom konzervatorijalnom uredu za Dalmaciju, jer se radilo o velikom kulturnom skanda-

lu za koji su odgovorni i sudionici, ali i ondašnje crkvene i svjetovne vlasti.

Ipak obavljena arheološka istraživanja, te tumačenja nalaza don Frane Bulića i Ljube Karamana, ustanovili su da je crkvice koju su istraživali potjecala iz 14. st. i da je pripadala najmlađem sloju nalazišta. U toj je crkvi kao oltarna menza služila ploča za koju se vjeruje da je bila na sarkofagu Petra Crnog i da potječe s kraja 11. st. kada je on umro. Na toj je ploči bio i vrlo nečitljiv natpis, pisan na latinskome jeziku karolinškom minuskulom (pismo sa slovima nejednake veličine) koji je ipak do kraja pročitao, a uglavnom slavi ime, djelo i vrijeme osnivača zadužbine. Štoviše početak se natpisa, za koji se vjeruje da ga je napisao upravo Petar Crni jer su ostali dijelovi pridodani naknadno, navodi se među počecima naše književnosti (*Taj gnusni dom gledaj i shvati, čovječe, što si / U ludim sam stvarima život cijeli stratio*). No mnogo je važnije da je natpis konačno razriješio da je zadužbina Petra Crnog bila upravo u poljičkom Supetru, a ne u solinskom Sv. Petru, kako su mislili I. Kukuljević Sakcinski i F. Rački, ili na splitskom Sustipanu, kako je tvrdio F. Carrara. Nedovoljnim arheološkim istraživanjima na već uništenom nalazištu ipak je ustanovljeno da je glavni dio sakralnog sklopa građen u 11. st., ali i da je na istom mjestu bila i starokršćanska crkva iz 6. ili 7. st.

Utvrđivanje smještaja benediktinskoga samostana Sv. Petra u Selu bilo je važno i zbog slavnoga Supetarskog kartulara (*Iura sancti Petri de Gornai*), nezaobilaznog izvora za proučavanje društvenih, političkih i kulturnih zbivanja krajem 11. i početkom 12. st. Zapravo to je knjiga isprava izdanih samostanu u Poljicima koja se sastoji od dva dijela čvrstih pergamenata koji su bili sastavljeni, ali su danas razdvojeni. Jedan je list istrgnut pa ima 30 numeriranih stra-

nica (veličine 26,7 x 17,6 cm) i danas se čuva u Arhivu kaptola u Splitu. Nastao je oko 1105. kada se na crkvenom saboru u Zadru vodio spor između samostana Sv. Mojsija i Sv. Petra.

Kartular ima 106 unesaka, od kojih su neki i prijepisi cjelovitih isprava. Odnose se na nekoliko povezanih cjelina o osnivanju samostana, posjedima u Solinu, kupoprodaji robova, raznoraznim darovnicama, kupnji solinskih mlinova, posjedima na Braču, u Solinu i Vranjicu te o dotadašnjim sporovima. Kartular nije ovjeren, ali mu vjerodostojnost pruža postojanje priloženih dokumenata. To je inače svojevrsna kronika samostana koji su 1080. osnovali Petar Crni i njegova žena Ana, a prava je riznica podataka za Poljica o kojima nema drugih diplomatskih vrela. Navode se i neretvanski kraljevi i velikodostojnici: Slavac, Rusin, Jakov i Streza.

Pisan je također karolinškom minuskulom, a samo je zadnji list napisan beneventanom. Paleografska je analiza utvrdila rukopis dvojice pisara te trećega koji je unosio ispravke karolinškom goticom. Kao sastavljači kartulara navedeni su đakon Dobre (suvremenik i vrlo bliska osoba Petru Crnom), Dobronja, Izak i splitski notari Gvalterije i Sabacije.

Supetarski su kartular poznavali i o njemu pisali Ivan Lučić (Johanes Lucius) i Daniele Farlati, a prvi ga je, bez ikakvih komentara, u cijelosti objavio Splitsanin Frano Carrara 1884. u Splitu. Poslije su ga u cijelosti također objavili Ivan Kukuljević Sakcinski i Franjo Rački, a proučavali su ga Ferdo Šišić i Miho Barada. Valja reći da su tekst Supetarskog kartulara rabili svi proučavatelji starije hrvatske povijesti (Rački, Smičiklas, Tkalčić, Šišić...). Ipak temeljitu su analizu s arheološkoga, povijesno-topografskoga, paleografskoga, diplomatskoga, kronološkoga i lingvističkog stajališta obavili tek Viktor Novak i Petar Skok [7].

Viktor Novak posebno je impresioniran likom Petra Crnog, kojega drži jednim od najimućnijih i najistaknutijih velikodostojnika u hrvatskom i romanskom društvu ondašnjega Hrvatskog Kraljevstva. Smatra da su on i njegova žena velikodušnošću i darežljivošću premašili sve dotadašnje osnivače različitih zadužbina i crkvene darovatelje iz vremena hrvatske narodne dinastije, neovisno o tome radi li se o županima, banovima ili kraljevima. Osim toga drži da je Petar Crni, koji je otišao u samostan nakon smrti svoje žene, iako nesumnjivo hrvatskog podrijetla, bio poput kralja Zvonimira i splitskih Romana veliki protivnik glagoljaštva koje su i crkveni sabori u više navrata zabranjivali. Stoga se i odlučio da crkvu i samostan izgradi u Poljicima, gdje je već onda bilo tvrdokorno sjedište glagoljaštva, a crkva i samostan trebali su djelovati protiv te pojave koja je smetala ondašnjim crkvenim velikodostojnicima. Možda upravo animozitet, koji je nesumnjivo u Poljicima postojao prema latinskoj crkvenom obredu, može dijelom objasniti i barbarske postupke prema crkvenim ostacima Sv. Petra koje su neki Poljičani pokazali gotovo cijelo tisućljeće nakon izgradnje [7].

O crkvi i samostanu u Sv. Petru u Selu (Sumpetru) nema poslije mnogo pisanih tragova, a potpuno izostaju nakon tatarskih pustošenja u 13. st. Međutim iz skromnih se i davnih arheoloških istraživanja može zaključiti da su neke restauracije crkve i samostana obavljene i u 14. st. Poslije se samostan poput svih naših benediktinskih samostana, nakon prodora novih siromašnijih i popularnijih redova, vjerojatno jednostavno ugasio. Možda je bio u ruševinama i više stoljeća.

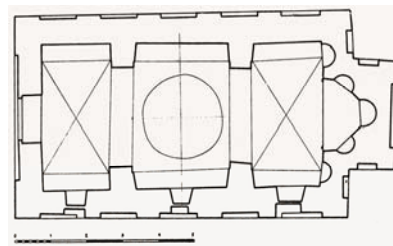
Zna se da su crkva Sv. Petra i samostan bili izgrađeni u blizini groblja Sv. Stjepana (Sustipana) i dvojne ranokršćanske crkve Sv. Stjepana i Antuna Opatu, na manjoj uzvisini,

također podalje od mora. Crkva je nesumnjivo postojala i u vrijeme gradnje Sv. Petra. Sadašnja je srednjovjekovna crkva, koja ima mramornu pregradu ukrašenu pleternom ornamentikom, izgrađena na temeljima dvojne crkve.

Postojeće predromaničke crkve

Crkva Sv. Petra u Priku kraj Omiša

Predromanička crkva Sv. Petra na desnoj obali Cetine u Omišu, u predjelu zvanom Priko, pripada našim najpoznatijim i najviše proučavanim srednjovjekovnim crkvama. To i nije čudo jer se radi o najzapadnijoj južnodalmatinskoj jednobrodnoj trotravejnoj crkvi s kupolom, koja usto i svojim dimenzijama (9,25 x 5,7 m bez apside) pripada i najvećim

Tlocrt crkve Sv. Petra u Priku (Omiš)

crkvama takvog tipa, karakterističnog za najjužnije dijelove Hrvatske. Pojava četvrtaste kupole nad srednjim travejom u Omišu i na susjed

Glavno pročelje crkve Sv. Petra

Crkva Sv. Petra (pogled s juga)

nom Braču (kupola ima i drugdje, primjerice Sv. Mikula u Splitu, ali to nisu jednobrodne crkve) daleko od crkve Sv. Mihajla u Stonu (za koju se vjeruje da ga je imala) ili od Elafita, s tim da u međuprostoru takvih crkava nema, svakako bi zasluživala temeljito istraživanje povjesničara i povjesničara umjetnosti koje je, kako se čini, zasad izostalo.

O crkvi Sv. Petra u Priklo pisali su Frane Radić, don Frane Bulić, Ljubo Karaman, Miloje Vasić, Ejnar Dyggve i Ćiril Iveković, a prvi se put spominje 1074. u jednoj ispravi neretvanskog kralja Slavca te potom 1080. u doba kralja Zvonimira. Vjerojatno je izgrađena u XI. st., barem je tako uvedena u registar zaštićenih spomenika kulture, iako se mogu pronaći podaci da je građena u 9. ili 10. st. Slavni talijanski istraživač crkvene povijesti naših prostora iz 18. st. Daniele Farlati svojedobno je napisao da je uz crkvu 1596. bio podignut franjevački samostan o kojemu poslije nema spomena jer je vjerojatno brzo ukinut. Omiški je guverner Nikola Marinović 1674. pokraj crkve osnovao franjevački hospicij

koji je napušten 1747. Odmah potom, 1750., splitski je nadbiskup Pacifik Bizza u istome prostoru otvorio sjemenište za školovanje svećenstva na staroslavenskom jeziku. Stara je zgrada 1860. proširena i pregrađena, a sjemenište je ukinuto 1879., da bi 1912. kuća bila prodana tadašnjoj poljičkoj općini.

U kanonskim se vizitacijama u drugoj polovici 18. st. spominje trošnost i zapuštenost crkve pa su se skupljali milodari za njezin popravak. Vjeruje se da je potom crkva temeljito popravljena i preuređena. Tada je dobila kasnobarokni kameni oltar, a zbog njega je promijenjen oblik prvobitne apside koja je popravkom crkve u 19. st. potpuno porušena. Štoviše 1865. bila je uz istočni zid nadogra-

Unutrašnjost crkve Sv. Petra

đena sakristija, koja je nedugo potom ipak srušena, ali je time crkva izgubila svoj izvorni oblik koji je dugo vremena ostao nepoznat. Tada je bio izgrađen zvonik na preslicu iznad glavnog pročelja te izvorne kamene ploče na krovu zamijenjene crijepom.

Vraćanje izvornog izgleda crkve predlagali su brojni stručnjaci, a tridesetih je godina prošlog stoljeća Ejnar Dyggve iskopao sondu u potrazi za vanjskim zidom apside i na temelju toga izradio nacrt rekonstrukcije. Konačno je tijekom 1961. i 1962. Konzervatorski zavod za Dalmaciju iz Splita obavio temeljita istraživanja i potom je prema nacrtima Davora Domančića rekonstruiran izvorni oblik crkve. Uklonjen je barokni oltar koji je prenesen i pohranjen u obližnju crkvu Sv. Roka, a u apsidu je postavljen novi oltar s kamenom pločom na zidanom postolju, prema uobičajenim oltarima u srednjovjekovnim dalmatinskim crkvama. Tijekom rekonstrukcije uklonjen je zvonik na preslicu, vraćen kameni pokrov, otvorene zazidane niše, zatvorena naknadno probijena vrata, snižen i vraćen izvorni kameni pod te crkva ožbukana iznutra i izvana [8], [9].

Zanimljivo jest da je crkva Sv. Petra jedina sadašnja župna crkva dosad prikazana u ovom serijalu, ako se izuzme katedrala u Dubrovniku gdje se govorilo o tragovima prijašnjih crkava u podzemlju. Naime 1999. odlukom ondašnjega splitskog nadbiskupa Ante Jurića osnovana je nova župa Priko-Omiš, nazvana Župa sv. Petra apostola. Župnom je crkvom proglašena predromanička crkva Sv. Petra, a nebeskim suzaštitnikom sv. Leopold Bogdan Mandić koji je podrijetlom iz obližnjeg Zakučca. Župa je formirana od dijelova župe Omiš na desnoj strani Cetine i od dijela župe Duće te pripada poljičkom dekanatu Splitsko-makarske nadbiskupije. Župa ima 2500 vjernika. Priko se inače počelo naseljavati tek početkom 20. st. pa je 1907. imalo svega 5 obitelji. Najveći se porast

stanovništva zbilo u drugoj polovici prošlog stoljeća. No nova župa ima mnogo problema jer se u crkvi Sv. Petra ne može smjestiti mnogo vjernika, a bogoslužje često onemogućuju i brojne poplave crkve i okoliša. Naime velikom je izgradnjom u okolici crkve spriječeno odvođenje nakupljenih voda tijekom obilnih kiša. Stoga je 2000. u blizini uređena metalna baraka koja služi kao crkva i pastoralni centar [10]. Moramo dodati da smo za nedavnog posjeta učili da se oko crkve obavljaju radovi na sustavu odvodnje oko crkve Sv. Petra, a radove izvodi *Cestar* d.d. iz Splita.

Sadašnja crkva Sv. Petra ima izvana pravokutnu, a iznutra polukružnu apsidu s tri niše. Vanjski su bočni zidovi raščlanjeni lezenama, po 5 sa svake strane, a tri prozora s južne strane imaju tranzene (kamenе rešetke). Plitkim su lezenama raščlanjeni i apside i okolni zidovi te portal glavnog pročelja. Osobitost je vanjskih bočnih niša što su na vrhu ukrašene sa po dva mala luka.

U unutrašnjosti su zidovi raščlanjeni pilastrima koji pridržavaju pojasnice bačvastog svoda, a četvrtasti su prostori u travejima raščlanjeni lučno nadsvođenim nišama, dok se dvije manje niše nalaze i na zidovima uz apsidu.

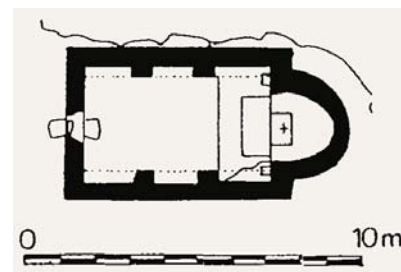
Nad srednjim se travejom nalazi kupola koja crkvi daje posebnu monumentalnost. I kupola je s vanjske strane raščlanjena sa po tri male niše, a posebnost se kupole ogleda u tome što osim kamenog pokrova sa svake strane ima i manje spuštene natkrite nadvoje.

U vrijeme gradnje crkve u nju je ugrađeno nekoliko starokršćanskih kamenih ulomaka koji nisu samo ukras, nego dio konstruktivnog sustava. Tako su u četiri pilastra ugrađeni kameni polustupovi s kapitelima i postoljima, a vrata su izgrađena od obrađenoga kamena iz kasne antike s reljefnim ukrasima na nadvratniku.

Nad nadvratnikom je niša, a iznad nje okrugla kamena rozeta. Lijevo i desno od vrata uzidana su dva reljefna križa. Valja reći da je ugradnja starokršćanskih elemenata u novoizgrađene crkve bila vrlo raširena praksa u Dalmaciji [8], [9].

Crkva Sv. Maksima

Crkva sv. Maksima (zvana i Sumaksim) nalazi se na planinskoj kosi, na Sukmajsinu koji je po njoj dobio ime, iznad napuštenoga naselja Krug u sastavu Jesenica, a na stjecištu putova koji spajaju Srednja i Gornja Poljica. Čini se, barem po kamenim

Tloort crkve Sv. Maksima iznad Jesenica

gromadama uokolo nje, da je građena na mjestu ilirske gradine. Pretpostavlja se da je sadašnja crkva potječe iz 11. st. Oko crkve bilo je srednjovjekovno groblje. Vjerojatno je posvećena sv. Maksimu Ispovjedniku ili Priznavatelju (580.-662.),

Pročelje crkve Sv. Maksima danas

Starija slika crkve Sv. Maksima

bizantskom teologu i crkvenom ocu. Bio je neko vrijeme tajnik cara Heraklija, a u vrijeme velikih teoloških rasprava borio se protiv monofizitizma (Krist samo s božanskom naravi) i od cara nametnutog monoteletizma (Krist sa samo jednom voljom). Zbog toga je prognan na Kavkaz gdje je i umro. Smatra se najvećim bizantskim teologom i mistikom 7. st., a s vlašću Bizanta njegov se kult širio u naše krajeve.

Crkva posvećena tom svecu bila je prva župna crkva starih Jesenica, a i danas na blagdan toga sveca, koji se slavi 15. svibnja, župljani rado hodočaste do ove crkve. No kako nije poznat svetac koji se slavi tog datuma, možda se radi i o prenesenom datum slavljenja nekog nepoznatog sveca [11]. Najvrjedniji dio starije crkve bila je oltarna pregrada koja je 1945. razbijena u 11 komada, a potom upisana u Registar pokretnih spomenika kulture kao spomenik prve kategorije.

Kako se crkva nalazi na vrhu brda i na osami, u više je navrata stradala od groma ili nevremena, posljednji put 1981., ali je potom brzo popravljena. No na tadašnjim su slikama na

glavnom pročelju bila uočljiva velika oštećenja, vjerojatno također od groma.

Interijer crkve Sv. Maksima (starija slika)

Crkva je duga 8,4 m, a široka 4,8 m. Ima polukružnu apsidu iznutra i izvana i pokrivena je kamenim pločama. Iznad portala nalazi se preslica s otvorom za jedno zvono koja je, suđeci prema starim slikama, bila naknadno prigradena. Unutrašnjost je raščlanjena nišama i ima tri traveja, a manjom je nišom raščlanjena i apside u kojoj je oltar zidani stup bez menze [10].

Moramo odmah istaknuti da u stručnoj literaturi o ovoj crkvi ima vrlo malo podataka. Stoga smo se pomalo iznenadili kada smo nakon mukotrnog uspona ustanovili da je crkva nedavno temeljito obnovljena, a čini se da obnova još nije u cijelosti završena jer u unutrašnjosti još ima građevinskog materijala. Nema nikakvih pisanih tragova o tome tko je crkvu obnovio. Izvana nije ožbukana, ali je zato unutrašnjost, uspjeli smo uočiti kroz žičanu ogradu na vratima, ukrašena starokršćanskim križevima i ornamentima.

Valja još dodati da se u kraju oko Jesenica nalaze još dvije crkvice na kamenim planinskim kosama koje su možda također izgrađene u predromaničkim vremenima, ali o tome također nema pisanih tragova. To su Sv. Andrija na Obliku i crkva Gospe od sniga (Stomorica) iznad Duća.

Crkva Sv. Jurja na Vršini

Crkva Sv. Jurja nalazi se poviše Podstrane. Često se ističe da je na Vršini, kako se ne bi brkala s istoimenim crkvama na Perunskom, završna na krajnjoj točki Primorske kose iznad ušća Žrnovnice, ili s mnogo mlađom crkvom Sv. Jurja na Gradcu iznad Gata, gdje se svake godine 23. travnja služila misa poljičkom zaštitniku prije izbora kneza. Crkva na Perunskom je neraščlanjene vanjštine i unutrašnjosti, ima bačvasti svod i polukružnu apsidu, a prvi je put spomenuta u prikazu dobara splitske nadbiskupije iz 1397. kada je vjerojatno i izgrađena. U turskim je vremenima zapuštena i teško je do temelja stradala od groma 1752.

Crkva na Vršinama je jednobrodna, dvotravejna građevina s izduženom

Tlocrt crkve Sv. Jurja

apsidom pravokutnog tlocrta koja je zidana kamenom lomljencem s obiljem morta, a sasvim sigurno potječe iz 11. st. Vrata su visoka i izdužena, a iznad njih je maleni uski prostor koji se ponavlja i na južnome zidu crkvene lađe i svetišta. Oko vrata su još četiri manja otvora. Krov je pokriven kamenim pločama.

Pogled na obnovljenu crkvu Sv. Jurja

Unutrašnji je prostor presvođen bačvastim svodom, a bočni su zidovi raščlanjeni s dvije plitke i široke niše odijeljene pilastrima s impostima, a svod je pridržan i pojasnicama. Polukružni su lukovi niša izgrađeni od kamena. U dubokoj i niskoj bačvastu nadsvođenoj apsidi je oltar sa zidanim stupom i pravokutnom kamenom menzom. Pod je popločen kamenom i u lađi i u svetištu, a svetište je povišeno niskom stubom.

Crkva je s apsidom duga 11,25 m, a široka 3,3 m i vjerojatno je građena od kamena sa susjedne ilirske gomile. Prvi se put ova crkva neizravno spominje 1106. U njoj se blagdan sv. Jure slavi 3. svibnja, kada se slavio prije reforme kalendara 1582. godine, što je također potvrda njezine starosti [10], [12].

Za nedavnog smo posjeta bili ugodno iznenađeni jer je crkva temeljito obnovljena, zapravo gradilište još nije do kraja očišćeno i vjerujemo da neće tako i ostati. Crkva je ožbukana i iznutra i izvana, a kameni je pokrov učvršćen mortom. Izgrađena je i nova preslica iznad glavnog pročelja koja je dugo bila potpuno sru-

šena. Ta je preslica vjerojatno bila crkvi pridodana u nekoj kasnijoj rekonstrukciji.

Ni ovdje nema nikakvih oznaka ni tragova o tome tko je i kada ovu crkvicu obnovio.

Zaključak

Prikazane su predromaničke crkve i crkvice na prostoru Poljica uokolo Mosora i između rijeka Cetine i Žrnovnice. To je područje bogato povijesnom tradicijom i sjedište negdašnje neobične seljačke samouprave. Na tome je prostoru, između ostalog, svojedobno postojala crkva i benediktinski samostan Sv. Petra, uz koji je vezan Supetarski kartular, važan izvor naše povijesti iz vremena hrvatskih narodnih vladara. To što su crkva i samostan temeljito uništeni na

neki je način prava ilustracija našega odnosa prema graditeljskoj i povijesnoj baštini.

Crkva Sv. Petra u Omišu izuzetno je važna za povijest našega predromaničkoga i ranoromaničkog graditeljstva. O njoj su pisali mnogi autori, a temeljito je obnovljena prije gotovo pola stoljeća. Crkva je i danas u funkciji, iako često poplavi zato što je gradnja okolnih zgrada spriječila odvodnju oborinskih voda. Sretna je okolnost što se i taj problem upravo rješava jer crkva nadomak glavnih turističkih tokova može biti pravi primjer bogatstva naše sakralne graditeljske baštine prije 12. st.

Pripremili: Krešimir Regan,
Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Pera, M.: *Poljički statut*, Književni krug, Split, 1988.
- [2] Mimica, B.: *Omiška krajina, Poljica i Makarsko primorje*, Vitagraf, Rijeka, 2003.
- [3] Domljan, Ž. (ur.): *Omiš i Poljica*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.
- [4] Ančić, M.: *Od vladarske curtis do gradskog kotara. Bijaći i crkve sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta (1999.), 26, 189-236
- [5] Marasovc, T.: *Bijaći u svjetlu proučavanja ranosrednjovjekovnih vladarskih rezidencija*, Starohrvatska prosvjeta (1999.), 25, 335-359
- [6] Šonje, A.: *O ubicaciji crkvice sv. Martina u kojoj je sklopljen mir između Hrvata i Mlečana*, Gunjačin zbornik, Zagreb, 1980.
- [7] Novak, V., Skok, P.: *Supetarski kartular*, JAZU, Zagreb, 1952.
- [8] Bezić, B.: *Crkva Sv. Petra na Priku u Omišu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1960.), 12., 50-59
- [9] Bezić, B.: *Novi nalazi u crkvi Sv. Petra na Priku u Omišu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (1961.), 13., 45-60
- [10] Vidović, M.: *Splitsko-makarska nadbiskupija – župe i ustanove*, Splitsko-makarska nadbiskupija, Split, 2004.
- [11] Migoti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- [12] Tomić, R.: *Spomenici Podstrane od srednjeg vijeka do 20. stoljeća*, zbornik: Podstrana od davnine do naših dana (1991.), 55-69